

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Study and Examination of Rain-seeking Rituals in the Book *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād*

Ehsan pourabrisham

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Shahid Chamran
University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: E.pourabrisham@Scu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 2024 October 16
Received in revised 2025
February 3
Accepted 2025 February 17
Published online 2025
December 22

Keywords:

Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād
rain-seeking,
popular culture,
cultural foundations,
mythology.

ABSTRACT

Purpose: Rain-seeking rituals in popular belief are associated with the continuity of social life, and since they possess a sacred aspect and are a yearning for life, they must be performed correctly to assist the Angels of Rain and attract their attention. In the book “*Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād*” authored by Zakariya ibn Muhammad Qazwini (605-682 AH), various instances of these rituals are mentioned, which are recorded not only in Iran and among Muslims but also in different cultures and nations. These rituals include: Rain-seeking from rain-bringing stones, praying for rain, seeking help from sacred individuals or places, performing ritual dances and music to request rain, and sacrificing (a horse) for rain-seeking.

Method and Research: This research relies on “*Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād*” and employs a descriptive and content analysis method to identify the aforementioned Rain-seeking rituals in older sources, demonstrate similar examples throughout history up to the present day, and discuss some mythological or symbolic aspects within them by examining their cultural background.

Findings and Conclusions: “*Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād*” is noteworthy in terms of mentioning rituals related to popular culture (such as rain-seeking rituals). These rain-seeking rituals, which often exhibit geographical dispersion (among various cultures and nations), have a long history and continue to this day. They can be considered as foundational elements with mythological/symbolic aspects rooted in the animistic perception of nature. The original practitioners believed that by symbolically imitating natural phenomena and offering needs and gifts, one could request blessings and rain; sometimes, during times of intensity, they would feign sacrilege to win over the rain angels.

Cite this article: pourabrisham, Ehsan (2025). The study and examination of rain-seeking rituals in the book *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād*. *Journal of Iranian Studies*, 24 (48), 53-73. <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24182.2661>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24182.2661>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The book “*Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād*” (composed in 674 AH) by Zakariya ibn Muhammad Qazwini (605-682 AH) is among the ancient geographical sources that contain valuable information about common beliefs and rituals from various cultures, providing evidence of the social aspects of these communities. Among these rituals, one can mention rain-seeking rituals, which gain importance due to the dependence of social life on rainfall, emphasizing their precise, organized, and widespread performance. In fact, such rituals express how humans connect with the sacred and how they seek order from a realm of power during worldly disorder by articulating their desires.

Given the presence of rain-seeking rituals similar to those documented in *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād* across diverse cultures, it appears that they are universal themes with similar functions that have persisted over time based on shared beliefs in social history. These rituals are examined under four categories: belief in rain-producing stones; adherence to sacred entities including prayers for rain, seeking intercession from deceased saints, and utilizing spiritual forces at sacred sites; ritual dances and music for invoking rain; sacrificing animals (such as horses) for rain-seeking purposes.

Methodology

The present study employs a descriptive and content analysis approach to examine *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād* (as the primary source) and other ancient written texts (as secondary and complementary sources). Subsequently, it delves into contemporary field research in Iranian geography as well as similar rituals worldwide. The entries from *Āthār al-Bilād* are referenced, with some symbolic/mythological aspects being discussed through multiple examples from diverse cultures and nations.

Discussion

In ancient times, people believed in specific stones that could induce rainfall when disturbed, lifted, or manipulated. These stones have been documented among various tribes and regions worldwide. Qazwini mentions such stones on the island of “Talitali” in Spain and Ardabil, as well as the land between Kerman and Jarih, where moving these stones was believed to produce rain and snow (Qazwini, 1994: pp. 626, 349, 303). Beyond their fertility symbolism linked to Mother Earth, these stones regarded as channels that transmit spiritual or supernatural energies and were considered pregnant with life-giving power. Eliade attributes the origin of these stones to a cosmic alignment symbolized by their shape (Eliade, 1993: pp. 223-224). Often, rain seeking rituals involved sacred places or intermediaries like revered individuals or objects. This belief in spiritual proximity to higher realms facilitated rain-seeking rituals around such sites due to their perceived influence on rainfall. Qazwini references a Moroccan sheikh's prayer for rain; the supplication of Berber tribes before a stone idol named “Karza” in South Africa; Christian prayers near Aristotle's tomb in Palermo; and Abu Ayyub al-Ansari's tomb in City of Constantine (Istanbul) (Qazwini, 1994: pp. 337, 214, 688). Sacred sites served as conduits for divine communication due to their association with sanctity and power. In cases of desperation after droughts persisted despite initial prayers being unanswered by deities responsible for weather phenomena like wind/rainfall—sometimes acts violating sacred norms would occur intentionally so that divine guardians might be moved by compassion towards mercy again—thus prompting them back into action through contrition rather than continued neglect. For instance: In Armenia there was an ancient fire temple which locals would desecrate during droughts only the rain then arrives and washes away that pollution. There existed caves within Tabaristan whose defilement led directly followed heavy downpours purifying those spaces anew (Qazwini, 1994: pp. 573

,420). Ritual dances seeking rain share roots animism of nature similar other nature-inspired dances from antiquity often based upon principles resembling sympathetic magic—where symbolic imitation triggers natural occurrences they represent; performers attempt mimicry hoping nature responds accordingly acknowledging human needs through elemental interaction. Beliefs about feminine water deities like Anahit (in Ancient Iran) influenced these practices significantly since rivers/springs were seen feminine entities embodying life force within ecosystems reliant upon water cycles maintained via divine intervention according Qazwini's account regarding Ilabastan spring revived during drought via music/dance performed locally (Qazwini ,1994 :363). Rain-seeking sacrifice rituals also persist historically grounded mythologically continuing today: In China during droughts horses were submerged into ponds preventing escape until rains came then taken out sacrificed atop mountains allowing birds consume remains (Qazwini ,1994 :98 -99). A practice similar to keeping a horse in water and rain was also applied to humans, reminiscent of supplication to the water goddess, evoking pity, and ultimately sacrificing for her (Başgöz, 1979: 125). In Iranian mythology, the horse is associated with Anahita (the goddess of waters) and Tishtar (the angel of rain) because the horse is considered a metamorphosis or twin of the rain gods (Doustkhah, 2006: 1/297-312; 1/334-337; Chevalier & Gheerbrant, 2005: 1/152).

Conclusion

Rain seeking rituals possess antiquity, diverse execution, and extensive geographical spread. Given the connection between rain and collective life, as well as its descent from the heavens (the upper world), these rituals have always been imbued with a form of sanctity. The performers believed that by symbolically imitating natural phenomena and offering sacrifices to them, they could invoke blessings and rain; sometimes, during intense situations, they would pretend to violate taboos to appease the guardians of rain. These rituals are linked on one hand with ancient Iranians' animistic beliefs about nature, including their perceptions of a stony sky, clouds, thunderstorms, as well as beliefs related to Anahita (the goddess of waters) and Tishtar (the angel of rain). On the other hand, they connect symbolically with similar rituals among various cultures. From this perspective, this study aims not only to document these rituals in sources like “Athar al-Bilad wa Akhbar al-'Ibad” but also to identify similar practices both within contemporary Iran and across other cultures worldwide. It concludes that these rituals often continue today and constitute fundamental elements within global culture.

مطالعه و بررسی آیین‌های باران‌خواهی در کتاب آثارالبلاذ و اخبارالعباد

احسان پورا بریشم

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: E.pourabrisham@Scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها: آثارالبلاذ و اخبارالعباد، باران‌خواهی، فرهنگ عامه، بن‌مایه‌های فرهنگی، اسطوره‌شناسی.	<p>زمینه / هدف: آیین‌های باران‌خواهی در باور عامه با استمرار حیات اجتماعی مرتبطاند و چون وجهی قدسی دارند و تمنایی برای زندگی‌اند، باید به‌درستی اجرا شوند تا موکلان باران را یاری دهند و توجه آن‌ها را جلب کنند. در کتاب <i>آثارالبلاذ و اخبارالعباد</i> از زکریا بن محمد قزوینی (۶۰۵-۶۸۲ق)، به موارد متعددی از این آیین‌ها اشاره شده است که نه تنها در ایران و در میان مسلمانان، بلکه در فرهنگ‌ها و ملل مختلف ثبت شده‌اند؛ آیین‌هایی مانند: استمطار از سنگ‌های باران‌زا، دعای باران، تمسک به اشخاص یا مکان‌های مقدس، رقص و موسیقی آیینی در طلب باران و قربانی (اسب) باران‌خواهی.</p> <p>روش / رویکرد: پژوهش حاضر با تکیه بر <i>آثارالبلاذ و اخبارالعباد</i> و به روش توصیف و تحلیل محتوا، آیین‌های باران‌خواهی مذکور را در منابع کهن‌تر بازشناسی می‌کند، نمونه‌های مشابه را در درازنای تاریخ تا به امروز نشان می‌دهد و با بررسی پشتوانه فرهنگی، بعضی وجوه اساطیری یا نمادشناسی آن‌ها را بیان می‌کند.</p> <p>یافته‌ها / نتایج: <i>آثارالبلاذ و اخبارالعباد</i> از منظر ذکر آیین‌های مرتبط با فرهنگ عامه (مانند آیین‌های باران‌خواهی) قابل توجه است. این آیین‌های باران‌خواهی را که اغلب دارای پراکندگی جغرافیایی (در میان فرهنگ‌ها و ملل مختلف)، پیشینه بلند و استمرار تا به امروز هستند، می‌توان به عنوان بن‌مایه‌هایی با وجوه اسطوره‌شناسی / نمادشناسی دانست که ریشه در جان‌مندانگاری طبیعت دارند. به باور اجراکنندگان نخستین، با تقلید نمادین از پدیده‌های طبیعی و نثار نیاز و پیشکش می‌توان برکت و باران طلبید و گاه به هنگام شدت، با تظاهر به حرمت‌شکنی، موکلان باران را بر سر مهر آورد.</p>

استناد: پورا بریشم، احسان (۱۴۰۴). مطالعه و بررسی آیین‌های باران‌خواهی در کتاب آثارالبلاذ و اخبارالعباد. *مجله مطالعات*

ایرانی، ۲۴ (۴۸)، ۷۳-۵۳.

<http://doi.org/10.22103/jis.2025.24182.2661>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

با مطالعه متون جغرافیایی کهن، اشارات فراوانی از باورها و آیین‌های اجتماعی می‌یابیم که اغلب پشتوانه اساطیری دارند و بدان شکل یا اشکال مشابه در گذر تاریخ استمرار داشته‌اند؛ اشاراتی که در شناخت پیشینه، تطور و دگرگونی و یا وجوه نمادشناسی / اسطوره‌شناسی این آیین‌ها در مطالعات انسان‌شناسی اهمیت دارند. کتاب *آثارالبلاد و اخبارالعباد* (تألیف در ۶۷۴ق) از زکریا بن محمد قزوینی (۶۰۵-۶۸۲ق) در شمار این منابع کهن و ارزشمند است که شواهد متعددی از وجوه زیست اجتماعی اقوام مختلف دارد.

عمادالدین ابوعمر و زکریا بن محمد بن محمود کمونی قزوینی در دهم ربیع الآخر ۵۹۸ هجری در قزوین زاده شد و در اواخر روزگار مستنصر عباسی به بغداد رفت. او در سال ۶۵۰ هجری قاضی حله بود؛ در سال ۶۵۲ هجری برای تصدی قضاوت به واسط رفت و در مدرسه شرابی آنجا تدریس می‌کرد تا سرانجام به سال ۶۸۲ هجری درگذشت. پیکر او را به بغداد منتقل و در آرامستان شونیزیه دفن کردند. ابن فوطی او را عالم، نیک‌سیرت، عقیف و دارای خطی خوش گفته است (ابن فوطی، ۱۳۷۴: ۶۶/۲ و ۶۷؛ ابن فوطی، ۱۳۸۱: ۲۶۰). از قزوینی دو کتاب برجای مانده است: یکی *عجائب المنحلوقات و غرائب الموجودات* و دیگری *آثارالبلاد و اخبارالعباد*. *عجائب المنحلوقات* دانشنامه‌ای است در چهار مقدمه و دو مقاله که به عظاملک جوینی (۶۲۳-۶۸۱ق)، حاکم بغداد در روزگار مغول، تقدیم شده است. این متن مشهورترین عجایب‌نامه جهان اسلام است که نسخه‌های مصوری به فارسی، عربی و ترکی از آن برجای مانده است.

اما *آثارالبلاد و اخبارالعباد* متنی در حوزه دانش جغرافیا به زبان عربی است که ترجمه‌های متعددی از آن به فارسی در دسترس است؛ از جمله ترجمه جهانگیر میرزا قاجار (۱۲۲۵-۱۲۶۹ق)، که پژوهش حاضر مستند بر آن است. *آثارالبلاد* در سه مقدمه و هفت عنوان درباره هفت اقلیم تألیف شده است و قزوینی ذیل هر اقلیم، بلاد آن، شامل کشورها، شهرها، روستاها، جزایر، کوه‌ها و... را به ترتیب الفبا شرح داده است و اطلاعات ارزشمندی درباره خصائص تاریخی و جغرافیایی و معتقدات و آداب مردم هر ناحیه به دست می‌دهد. این اطلاعات از منابع متقدم و هم‌روزگار فراهم آمده‌اند؛ چنان که وستنفلد در نیمه اول قرن نوزدهم میلادی، حدود پنجاه منبع قزوینی را مشخص کرده است (کراچکوفسکی، ۱۳۸۹: ۲۸۶)؛ بدین جهت است که در مغرب‌زمین او را با هرودوت و پلینی مقایسه کرده‌اند؛ «البته این مقایسه تا حدی موجه است. اما باید گفت که قزوینی نه از لحاظ روح نقدی بر این دو مؤلف قدیمی برتری دارد و نه از لحاظ روش» (همان: ۲۸۱)؛ بنابراین، *آثارالبلاد* را می‌توان گنجینه‌ای برگزیده از متون کهن دانست که مؤلف دانشمند در آن اطلاعات پراکنده‌ای در حوزه‌های مختلف انسان‌شناسی فراهم آورده است.

از آیین‌های مرتبط با فرهنگ عامه، مندرج در *آثارالبلاد*، باید به آیین‌های باران‌خواهی اشاره کرد؛ آیین‌هایی دیرینه که در مناطق مختلف جهان اجرا می‌شد. باران، نمادی از رحمت الهی، وحی، تطهیر و باروری است و چون بر زمین می‌رسد، آن را بارور می‌کند تا گیاهان و غلات برویاند (کوپر، ۱۳۹۱: ۵۰). خشک‌سالی خطر جدی برای حیات جامعه است و از این روی به جای آوردن دقیق، منظم و فراگیر چنین آیین‌هایی اهمیت دارد؛ زیرا انسان‌ها با اجرای

آیین‌ها و مناسک، خدایان را در آب آوردن و برکت بخشیدن یاری می‌دهند و چون آن‌ها به‌درستی اجرا نشوند، خدایان از خویشکاری‌شان باز می‌مانند؛ چنان که فرشته باران، تیشتر، چون از آپوش، دیو خشکسالی، شکست می‌خورد، به اهوره‌مزدا شکوه می‌برد که: «اکنون مردمان مرا در نماز نام نمی‌برند و نمی‌ستایند، چنان که دیگر ایزدان را در نماز نام می‌برند و می‌ستایند» و سپس از نیرو گرفتنش به واسطه نیایش مردم می‌گوید. از این روست که اهوره‌مزدا در بند پسین تیشتر را ستایش می‌کند و به او نیرو می‌بخشد (دوستخواه، ۱۳۸۵: ۱/۳۳۵).

در واقع، این گونه آیین‌ها و مناسک، چگونگی ارتباط انسان را با امر مقدس بیان می‌کنند و این که او در هنگام بی‌نظمی در امور این جهانی، چگونه از عالم قدس و قدرت، طلب نظم کرده، خواسته‌های خود را بیان می‌کند؛ به‌ویژه که اغلب این خواسته‌ها بعدی اجتماعی دارد. ازین روست که امیل دورکیم (۱۸۵۸-۱۹۱۷م)، جامعه‌شناس برجسته دین، وجه کارکردی این آیین‌ها و مناسک را در ایجاد و تقویت حس وابستگی به قدرت خارجی معنوی می‌داند که همان جامعه است؛ زیرا شرکت‌کنندگان را به اهمیت گروه و جامعه در قالب این آیین‌ها واقف می‌کند و با اجرای آیین‌ها همبستگی و انسجام اجتماعی افزون‌تر می‌شود (همیلتون، ۱۳۹۸: ۱۷۷). او می‌نویسد: «امر اساسی این است که انسان‌ها گرد هم می‌آیند، احساسات مشترکی را تجربه می‌کنند و به صورت یک کنش جمعی آن را بیان می‌کنند. ماهیت خاص این احساسات و کنش‌ها، چیزی ثانویه و وابسته به موقعیت است» (همان: ۱۷۹).

۱-۲. پیشینه پژوهش

درباره آیین‌های باران‌خواهی، گذشته از مطالعات پراکنده‌ای که در متون مرتبط با فرهنگ عامه انجام شده، مقالات و کتاب‌های مستقلی در دست است: خلعتبری لیمایی در کتاب *آیین‌های باران‌خواهی و آفتاب‌خواهی در فرهنگ عامه*، خزاعی در کتاب *افسانه باران یا باران‌خواهی در ایران*، صداقت‌کیش در کتاب *آب‌های مقدس ایران به توصیف و تحلیل مراسم باران‌خواهی در سراسر ایران پرداخته‌اند*. صداقت‌کیش این آیین‌ها را به دو روش انفرادی (دعای باران) و گروهی تقسیم کرده است؛ تقسیم‌بندی‌ای که پیشتر باشگوز در مقاله «مراسم تمنای باران و باران‌سازی در ایران» به کار برده است. این مقاله با ذکر آیین‌های فردی به شرح آیین‌های گروهی می‌پردازد که بیشتر متداول بوده‌اند. جعفری (قنوتی) در *دانشنامه فرهنگ مردم ایران (جلد ۲)*، کیایی در *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (جلد ۱۱)* و ذوالفقاری و شیرینی در کتاب *باورهای عامیانه مردم ایران*، ذیل مدخل «باران‌خواهی»، به توصیف بعضی آیین‌های مرتبط پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها اغلب با تکیه بر تحقیقات میدانی در محدوده ایران معاصر صورت گرفته است و کمتر به منابع مکتوب کهن پرداخته‌اند.

پژوهش حاضر به روش توصیف و تحلیل محتوا، نخست کتاب *آثارالبلاد و اخبارالعباد* (به عنوان منبع اصلی) و دیگر متون مکتوب کهن (به عنوان منابع جانبی و مکمل) را بررسی می‌کند و سپس به مذاقه در پژوهش‌های میدانی معاصرین در جغرافیای ایران و نیز آیین‌های مشابه در سراسر جهان می‌پردازد تا استمرار آن‌ها را تا به امروز بیان کند. یافته‌های این پژوهش نشان‌گر وجوه اساطیری / نمادشناسی در بعضی آیین‌های باران‌خواهی است. در این آیین‌ها با «جان‌مندانگاری طبیعت» گاه از پدیده‌های طبیعی «تقلید نمادین» می‌کردند تا نیاز خود را نشان دهند و گاه با نیایش و قربانی یا تظاهر به حرمت‌شکنی، می‌کوشیدند تا استیصال خود را به اطلاع موکلان باران برسانند.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به روش توصیف و تحلیل محتوا، نخست کتاب آثارالبلاد و اخبارالعباد (به عنوان منبع اصلی) و دیگر متون مکتوب کهن (به عنوان منابع جانبی و مکمل) را بررسی می‌کند و سپس به مذاقه در پژوهش‌های میدانی معاصرین در جغرافیای ایران و نیز آیین‌های مشابه در سراسر جهان می‌پردازد تا استمرار آیین‌های کهن مکتوب را تا به امروز نشان دهد.

۱-۴. یافته‌های پژوهش

یافته‌ها بیان‌گر وجوه اساطیری / نمادشناسی در بعضی آیین‌های باران‌خواهی و حضور آن‌ها در میان ملل است. در این آیین‌ها با «جان‌مندنگاری طبیعت» گاه از پدیده‌های طبیعی «تقلید نمادین» می‌کردند تا نیاز خود را نشان دهند و گاه با نیایش و قربانی یا تظاهر به حرمت‌شکنی، می‌کوشیدند تا استیصال خود را به اطلاع موکلان باران برسانند.

۱-۵. مبانی نظری

در بررسی آثارالبلاد و اخبارالعباد، نمونه‌های متعددی از آیین‌های باران‌خواهی می‌یابیم و با پژوهش گسترده‌تر حضور آن‌ها (یا شبیه به آن‌ها) از فرهنگ‌های گوناگون، در دیگر متون نیز مشاهده می‌شود. گویی بن‌مایه‌هایی جهانی هستند با کارکردهایی یکسان که بنا بر باورهای همانند در گذر فرهنگ و تاریخ اجتماعی استمرار داشته‌اند.

بعضی باورهای منقول، به تفأل بارش و تعیین ترسالی یا خشک‌سالی سال آینده (درازمدت) مربوط است که مانند آن در دیگر متون و هم باورهای عامه تا به امروز یافت می‌شود؛ مانند تفأل به مکان مقدس: اگر باران بر یک طرف خانه کعبه بیارد، نشانه ارزانی در ولایات آن سوست و اگر بر تمام کعبه بیارد، نشانه ارزانی در ولایات همه جوانب است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۶۷). این باور را بسیار پیشتر از قزوینی، ابن رسته در قرن سوم هجری بیان کرده است که اگر باران بر شق عراقی کعبه بیارد، در عراق و اگر بر شق شامی بیارد، در شام و اگر بر همه جوانب بیت بیارد، در همه جا وفور نعمت خواهد بود (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۶۷ و ۶۸). گاهی با توجه به رفتار حیوانات درباره بارندگی روز بعد (کوتاه‌مدت) تفأل می‌زدند (برای نمونه‌های مختلف، نک: ذوالفقاری، ۱۳۹۸: ۱۵۰-۱۵۲). قزوینی در ذکر خطه گیلان می‌نویسد که چون باران بسیار بارد، هرشب که شغال صدا کند و سگ از پس آن، دانسته می‌شود که آفتاب برمی‌آید و هوا صاف می‌شود و می‌افزاید که خودش این را تجربه کرده است. جالب توجه است که مترجم قاجاری نیز با ذکر تجربه شخصی‌اش آن را تأیید می‌کند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۱۶). گویا این باور تا به امروز در مناطق شمال کشور رایج است (نک: ذوالفقاری، ۱۳۹۸: ۷۶۸).

نویسنده، که مؤلف عجائب المخلوقات نیز هست، به مواردی از عجایب باران اشاره می‌کند؛ مانند این که به نقل از ابن فقیه می‌نویسد که باران در میانه آبادی خبیص کرمان نبارد و در خارج آن بارد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۴۳) و نیز: باران در میانه شهر ابرقو نبارد، مگر اندکی... (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۹۲). قابل توجه است که این دو منطقه به کم‌بارشی شهره بوده‌اند؛ چنان‌که حسینی فسایی در عهد قاجار درباره ابرقو یادآور شده، می‌نویسد: «مشهور است اگر جل الاغ ابرقو از باران تر شود، تمام فارس را آب گیرد» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۴۵/۲). ابوریحان بیرونی، که اغلب در پی تبیین علمی پدیده‌های طبیعی است، میزان بارش را به طبیعت آن مکان و این که در چه محلی از کوه و دریا واقع شده،

میزان ارتفاع و پستی و مقدار عرضش از عرض‌های شمال و جنوب مربوط دانسته است (ابوریحان بیرونی، ۱۳۸۰: ۳۰۸).

گفتنی است قزوینی در کنار آیین‌های باران‌خواهی، به نمونه‌ای از آیین بند آوردن باران (یا آفتاب‌خواهی) اشاره کرده است. او از قول مسعر بن مهلهل (قرن چهارم هجری) می‌نویسد که بنا بر باور ساکنان نواحی دماوند، اگر باران بسیار بارد، چنان که به زحمت افتند، «شیر بز را به آتش ریزند، چون بخار او مرتفع شود، باران منقطع گردد. مسعر گوید که من این را مکرر تجربه کرده‌ام» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۰۸؛ مأخوذ از: ابودلف، ۱۳۵۴: ۷۸-۷۹). آیا می‌توان در پس این قول، باوری علمی متعلق به آن روزگار یافت؟ از منظر نمادشناسی، بز مظهر خورشید و گاه ماه بود که نخستین را به خشکی و گرما و دیگری را به باران ارتباط می‌دادند و با توجه به شکل قوسی شاخ‌های بز کوهی، معتقد بودند که می‌تواند موجب بارندگی شود. نقوش باستانی بز کوهی با نشان‌های مرتبط با خورشید (مانند گل آفتابگردان و صلیب شکسته) در مناطق مختلف ایران یافت شده است (کوهن، ۱۳۸۸: ۴۰-۴۱). ابوریحان بیرونی، با نقل باوری علمی درباره این که کوبیدن سیر در قله‌های مازندران سبب بارندگی می‌شود، به موارد عجیب دیگر اشاره کرده، می‌نویسد: «و هَذِهِ خَاصِّيَّاتٌ مَطْبُوعَةٌ فِي الْمَوْجُودَاتِ، يَنْتَهِي أَسْبَابُهَا إِلَى الْجَوَاهِرِ الْبَسِيطَةِ وَ أَوَّلِ التَّأْلِيفِ وَ الْخَلْقِ وَ مَا كَانَ كَذَلِكَ، لَمْ يُمْكِنِ الْوُصُولُ إِلَى عِلْمِهِ»^۱ (ابوریحان بیرونی، ۱۳۸۰: ۳۰۸).

نمونه‌های متعددی از آیین‌های باران‌خواهی در آثار البلاد و اخبار العباد نقل شده است که ذیل چهار بخش بررسی و تحلیل شده‌اند: باور به سنگ باران‌زا؛ تمسک به مقدسات که شامل دعای باران، توسل به مقدسین در گذشته و یاری جستن از نیروی معنوی مکان مقدس است؛ رقص و موسیقی آیینی در طلب باران؛ قربانی کردن (اسب) برای باران‌خواهی. پژوهش حاضر می‌کوشد تا با مآخذشناسی موارد مذکور، بعضی وجوه نمادشناسی / اسطوره‌شناسی را درباره آن‌ها بیان کند و هم با ذکر نمونه‌های متعدد دیگر از فرهنگ‌ها و ملل مختلف، باورهای همسان یا نزدیک به هم در این زمینه را یادآور شده، استمرار این آیین‌ها تا روزگار اخیر را نشان دهد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. سنگ‌های باران‌زا

بنا بر باور قدما، سنگ‌هایی وجود داشت که در صورت نیاز به باران، با برهم زدن، بلند کردن و... آن، باران می‌بارید. این سنگ‌ها در میان اقوام و مناطق مختلف جهان ثبت شده‌اند. قزوینی از سنگی در جزیره طلیطله اندلس یاد می‌کند که با بلند کردن و ایستاندن آن، باران می‌بارید (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۲۶) و هم از زمینی مابین کرمان و جاریح یاد می‌کند که از برهم زدن سنگ‌های آن باران و برف تولید می‌شد (همان: ۳۰۳ و ۳۰۴). از مشهورترین این سنگ‌ها باید به سنگ باران‌زای اردبیل اشاره کرد. قزوینی به نقل از ابوحامد اندلسی می‌نویسد که در بیرون شهر اردبیل سنگ دویست منی‌ای است که چون اهالی شهر باران خواهند، آن را به شهر می‌آورند و تا سنگ در شهر است، باران می‌بارد (همان: ۳۴۹؛ منقول از غرناطی، ۲۰۰۳: ۷۷). برای اطلاع از مشخصات و تاریخچه این سنگ از ۵۲۲ تا ۱۰۵۰ هجری، نک: به‌آذین، ۱۳۵۶: ۱۱۹-۱۴۲).

این سنگ‌ها به‌ویژه منسوب به نواحی شرق ایران، مانند ترکستان و مغولستان هستند و نزد ترکان با نام «یده» (یت) شناخته می‌شدند. قزوینی به نقل از داوود بن منصور بادغیسی می‌نویسد که ترکان به واسطه حیوانات با سنگی آشنا شدند که با تکان دادن آن باران و برف می‌بارید (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۹۳-۵۹۴). بیشتر طوسی با اختلاف جزئی این داستان را نقل کرده، می‌نویسد که در ترکستان با «حجر التغدغر» استمطار می‌کنند؛ سنگی که حیوانات آن را می‌شناسند (طوسی، ۱۳۴۵: ۱۴۰-۱۴۱). او از سنگی کوچک در چین و ماچین یاد کرده که اگر یکی بر دیگری افتد، باد و برف و سرما پدیدار می‌شود و نیز کوهی در تبت که اگر یکی بانگ زند، «چندان باران آید کی سیل روان شود» (همان: ۸۶). بنا بر قول قزوینی چون حجرالمطر را «در آب نهند، درحال ابر بازدید آید و باران بارد و باشد که نیز برف ببارد» (قزوینی، ۱۳۶۱: ۲۰۱). نواده مهلب در داستانی مفصل، پیشینه «حجرالصواعق» که به سودن آن باران آمدی، را به روزگار نوح (ع) بازگردانده، آن را مایه دشمنی وارثان، غز و ترک شمرده است تا سرانجام چین، حجرالصواعق را به ترک داد (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۸۰-۸۱).

دانشوران متقدم ایرانی هم از این سنگ مشهور یاد کرده‌اند: خوارزمی (۳۲۳-۳۸۳ق) از «حجرالمطر» در دیار ترک می‌نویسد که با سودن آن‌ها بر هم باران می‌آمد (ابوبکر خوارزمی، ۱۴۱۸ق: ۵۵۵). ابوریحان بیرونی (۳۶۲-پس از ۴۴۰ق) در الجواهر فی معرفه الجواهر به نقل از الخواص محمد بن زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق) می‌نویسد که در دیار ترک، بین خرلخ و بجناک، عقبه‌ای است که چون لشکریان یا گوسفندان بخواهند از آن بگذرند، پای حیوانات را با پشم می‌پوشانند تا مبادا در اثر تماس با سنگ‌ها باران بیارد و هم این که چون باران بخواهند، مردی به آب می‌رود، سنگی از آن عقبه به دهان می‌گیرد و دستانش را تکان می‌دهد، پس باران می‌بارد (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۴: ۳۵۷ و نیز برای مطالعه منابع دیگر، نک: یادداشت مصحح در پاورقی همانجا). استاد پرویز اذکائی به روایت پهلوی «داستان دینیک» ارجاع می‌دهد که از مهره سرخ «پاتخشا» یاد کرده است: «چون آن را به ابر بردارند، باران بیارد» و نیز متن سغدی «طلسم باران» که درباره چگونگی بارش باران از سنگ‌های خاص است (ابوریحان بیرونی، ۱۳۸۰: ۶۹۰، توضیحات مصحح).

حضور این سنگ‌ها را در ذکر وقایع تاریخی مرتبط با شرق ایران نیز می‌یابیم. طوسی می‌نویسد که رهبانان ترکستان انشاء سحاب و سرما می‌کنند؛ چنان که در جنگ اسماعیل بن احمد سامانی با ترکان این دعوی آشکار شد و اسماعیل با تضرع به درگاه باری آن سرما را به ایشان بازگردانید (طوسی، ۱۳۴۵: ۸۵) و نیز در جنگ الغنوین با لشکر ختای، مغولان با بهره بردن از «علم یای، یعنی استعمال حجرالمطر» باران و برف ایجاد کردند و بر دشمن پیروز شدند (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۵۲/۱؛ برای مطالعه دیگر موارد مرتبط در متون تاریخی، نک: همانجا، پاورقی مصحح). باور به باران‌زا بودن بعضی سنگ‌ها، تا عصر قاجار و روزگار معاصر قابل ملاحظه است: عبدالغفار نجم‌الملک به سال ۱۲۹۹هجری در سفر به خوزستان از قطعه سنگ سیاهی در اهواز یاد می‌کند که نزد اهالی مقدس بوده است و اجداد ایشان برای باران‌خواهی آن را می‌شستند و چند ذرع پیش می‌بردند تا باران بیاید (نجم‌الملک، ۱۳۶۲: ۴۹؛ برای اطلاع از بعضی سنگ‌های باران‌زا در ایران معاصر، نک: خزاعی، ۱۳۹۴: ۹۴-۹۷). در دیگر فرهنگ‌ها و ملل نیز باور به سنگ باران‌زا دیده می‌شود: مکزیکی‌ها باستان، برای سنگ باران‌زا قربانی می‌کردند؛ مغولان به وجود این سنگ در حیوانات اعتقاد داشتن؛ باورهای مشابهی نزد اقوام آلتایی، از جمله یاکوت‌ها و تاتارها در این زمینه وجود دارد...

(شوالیه و گبران، ۱۳۸۴: ۳/۶۴۰؛ برای اطلاع از باور دیگر اقوام، نک: الیاده، ۱۳۷۲: ۲۱۸-۲۱۹). خاستگاه این باور را باید در اعتقاد به تقدس مرتبط با آن سنگ خاص دانست؛ به عنوان نمونه سنگ بیت ایل (خانه خدا) که یعقوب (ع) سر بر آن نهاد و در خواب با یهوه دیدار کرد، سنگ پایه معبد شد؛ سنگی که مرکز زمین بود (کوپر، ۱۳۹۱: ۲۱۷).

باور به زاینده‌گی و حیات‌بخشی سنگ وجود دارد و از این روی نماد زمین - مادر به شمار می‌رود (شوالیه و گبران، ۱۳۸۴: ۳/۶۳۳). اما ارزش این سنگ‌ها در خود آن‌ها نیست؛ بلکه در پیوندی است که با تجلیات مقدس دارند؛ به دیگر بیان، «سنگ مقدس به سبب این که مقدس است، مورد ستایش واقع شده، نه به دلیل این که سنگ است. این تقدسی است که به سبب وضع موجودیت سنگ متجلی گردیده که ماهیت حقیقی آن را آشکار می‌کند» (الیاده، ۱۳۷۵: ۹۰). آن‌ها مجرای به شمار می‌روند که نیرویی معنوی/ ماورایی را منتقل می‌کنند و در واقع آبستن آن نیروی زندگی‌بخش‌اند. این مفهوم برخاسته از چند خاصیت آن‌هاست: در آب یافت شده‌اند و یا شکل و شباهت این سنگ‌ها به ابر، صاعقه و یا جانواران آبزی (ماهی، قورباغه و...) می‌ماند؛ به عنوان نمونه در سوماترا سنگی باران‌زا شبیه به گربه وجود دارد و چون گربه در بعضی آیین‌ها باران‌خواهی نقش دارد، بنابراین، تصور می‌شود که این سنگ نیز قدرت همانند دارد؛ تبار آسمانی داشتن سنگ‌های باران‌زا نیز قابل توجه است (قس: جنس سنگ باران‌زای اردبیل که بینندگان توصیف کرده‌اند)؛ چنان‌که بوریات‌ها سنگ‌های فروافتاده از آسمان را باران‌زا می‌دانند. «پس سنگ به علت اصل و منشأش ارزش مذهبی دارد: یعنی از ناحیه‌ای مقدس و علی‌الاطلاق حاصل‌خیز و پر خیر و برکت فرود آمده است و همزمان با صاعقه که باران‌زاست، از آسمان سقوط می‌کند»؛ سه دیگر تعلق داشتن سنگ به نیاکان و این که حامل روح است. «پس این سنگ‌ها از اصل و مبدایی بهره‌مندند و نشأت می‌گیرند یا رمزی را متجسد می‌سازند و بیانگر همدمی و همدلی با کیهان و کائنات‌اند یا نشان از اصلی آسمانی دارند» (الیاده، ۱۳۷۲: ۲۲۳-۲۲۴ و نیز: شوالیه و گبران، ۱۳۸۴: ۳/۶۳۹).

علاوه بر این موارد که جنبه جهانی دارند، محتملاً باور به سنگ‌های باران‌زا از اعتقاد ایرانیان باستان به سنگ بودن جنس آسمان (لغت آسمان به معنی سنگ است) سرچشمه می‌گیرد؛ باوری که به ابر و آذرخش نیز سرایت کرده است: «آن را» که مردمان ابر خوانند، آن سنگ است که به تابش آتش اندروای، بدان گرم شده است، با آب بازبارد. این آتش که افتد، که همه مردم برق خوانند، نیز سنگ است...» (دادگی، ۱۳۸۰: ۹۶)؛ بنابراین، تکان دادن یا شستن سنگ‌های باران‌زا در واقع درخواست از ابر و آسمان برای بارش، از راه تجانس و تقلید است؛ چنان‌که بهار با اشاره به این نکته، برهم‌زدن سنگ‌ها در آیین باران‌خواهی را تقلید از رعد دانسته است (بهار، ۱۳۷۶: ۳۲۸).

نکته دیگری که محتملاً مرتبط با این‌گونه سنگ‌هاست، اشاره قرآن کریم است به سنگی که از آن آب جوشید: «و (بخاطر بیاور) زمانی را که موسی برای قوم خویش طلب آب کرد به او دستور دادیم عصای خود را بر سنگ مخصوص بزن، ناگاه دوازده چشمه آب از آن جوشید...» (بقره/۶۰)؛ اعجازی که در فصل هفدهم از سفر خروج نیز اشاره شده است. بنا بر پاره‌ای از روایات و تفاسیر این سنگ، سنگ مخصوصی بوده است که بنی اسرائیل آن را با خود حمل می‌کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۷۲/۱).

۲-۲. تمسک به مقدسات در آیین باران‌خواهی

در ادیان و فرهنگ ملل قدیم، طلب باران اغلب در مکان مقدّس یا با واسطه قراردادن شخص یا شیء متبرک همراه بوده است. این باور به نزدیکی معنوی آن مجرای فیض با عالم بالا و تأثیرگذاری‌اش در باران‌خواهی، سبب شده که از دیرباز آیین‌های باران‌خواهی حول آن شکل گیرد: قربانی کردن و دادن خیرات و نذورات، نماز طلب باران (استسقاء)، دعای سالخوردگان، کودکان، سادات و مقدّسان، تجمع در مکان مقدس (مسجد، مصلی، امامزاده و ...) و نیز قراردادن اشیای مقدس مانند پایه منبر یا علم‌های محرم در آب (برای اطلاع از آیین شستشوی مقدس جهت باران‌خواهی، نک: الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۵) در شمار این آیین‌هاست. قزوینی به مواردی از این دست اشاره دارد: پادشاه مراکش به نام یعقوب بن یوسف از شیخی مستجاب‌الدعوه به نام سنی بن عبدالله می‌خواهد که برای آمدن باران دعا کند. شیخ از سلطان پنجاه هزار دینار می‌گیرد و به فقرا می‌دهد. باران می‌بارد و آنقدر به درازا می‌کشد که مردم در تنگنا قرار می‌گیرند. این بار نیز شیخ پنجاه هزار دینار می‌گیرد و بین فقرا قسمت می‌کند تا باران قطع شود (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۶۲). از نمونه‌های کهن دهش و دعا برای باران در فرهنگ ایرانی، می‌توان به باران‌خواهی فیروز اشاره کرد. ابوریحان بیرونی می‌نویسد که در روزگار فیروز باران نبارید. فیروز چند سال از مردم خراج نخواست و بر ایشان تفقّد کرد، چنان که پدر بر فرزند. سپس برای نیایش به آتشکده آذرخورای فارس رفت و با نیایش طلب باران کرد و اندکی بعد باران بسیار بارید «وَأَيُّقِنَ فَيُرُزُّ أَنْ دَعَوْتَهُ قَدْ أُجِيبَتْ»^۲ (ابوریحان بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۸۳-۲۸۴). در فرهنگ عامه، کودکان، به واسطه معصومیت و سادات، به واسطه تقدّس نسب، در آیین‌های باران‌خواهی (مانند دعای باران) نقش ویژه دارند (برای نمونه‌های آیینی، نک: خلعتبری لیمائی، ۱۳۹۳: ۱۶-۱۷).

قزوینی از قول البکری (د. ۴۸۷ یا ۴۹۶ق) از صنمی سنگی به نام «کرزه» در ودان، شهری در جنوب افریقا، یاد می‌کند که در سال‌های بی‌بارانی قبایل بربر با تضرّع از او طلب باران می‌کردند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۳۷). البته در المسالك والممالک بکری «و یستشفون به من أدوائهم» (بکری، ۱۹۹۲: ۶۶۰/۲) ضبط شده است و در آثارالبلاد قزوینی: «یستسقون بالصنم». با این همه، شواهد دیگری از تمسک به بتان برای باران‌خواهی ذکر شده است: کلبی می‌نویسد اهالی بلقاء (از اعراب جاهلی) به شفاعت بتان خود طلب باران می‌کردند (به نقل از کیایی، ۱۳۸۱: ۸۸/۱۱)؛ اهالی جزیره تاملی لوحی مسین و بتی از جنس بقم داشتند که بر سر نهاده، زاری می‌کردند و باران می‌بارید (اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۸۸) و در چین، چون خشک‌سال می‌شد، فغفور چین، براهمه و ساکنان بت‌خانه‌ها را بند می‌زد و تهدید به قتل می‌کرد؛ پس ایشان به دعا و زاری باران می‌خواستند و باران می‌آمد (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۴۵؛ گویا مأخوذ از: غرناطی، ۱۴۲۰ق: ۲۲).

اشخاص مقدّس نیز در آیین باران‌خواهی دخیل بودند و مردم با واسطه کردن آن‌ها، درخواست باران می‌کردند. قزوینی مواردی از استسقای نصاری بدین شکل را ذکر می‌کند: در صقلیه (سیسیل) شهری به نام بلرم (پالرمو) قرار دارد که آرامگاه ارسطوست. «نصاری تعظیم آن گنبد را نمایند به جهت اعتقاد یونانیان در باب ارسطاطالیس و دعای باران به برکت ارسطاطالیس در پیش آن گنبد جمع شده، می‌نمایند» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۱۴). محتملاً اصل این قول از ابن حوقل (د پس از ۳۶۷ق) باشد که خودش به آنجا رفته است و می‌نویسد: «النَّاسُ يُلَاقُونَهُ عِنْدَ الْإِسْتِسْقَاءِ وَ الْإِسْتِسْقَاءِ وَ الْأُمُورِ الْمُهَمَّةِ الَّتِي تُوجِبُ الْفُرْعَةَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى...»^۳ (ابن حوقل، ۱۹۳۸م: ۱۱۸/۲-۱۱۹). مورد دیگر

منقول، طلب باران نصاری نزد آرامگاه ابو ایوب انصاری در قسطنطنیه است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۸۸) که در منابع کهن مرتبط با تاریخ اسلام نیز مندرج است (نک: کمره‌ای، ۲۵۳۷: ۴۹۳/۲)

از مقدّسینی که مردم به واسطه او باران خواهی می‌کردند، دانیال (ع) در شوش است که پس از فتح خوزستان، ابوموسی اشعری تابوت او را در نهر شوش دفن کرد و تا قرن‌ها بعد در خشک‌سالی به واسطه او طلب باران می‌کردند (طوسی، ۱۳۴۵: ۱۰۹، ۱۹۹، ۳۴۷ و نیز: بلاذری، ۱۳۷۴: ۱۳۴) و آن را در شمار آیین‌های تابوت‌گردانی گفته‌اند (جعفری (قنوتی)، ۱۳۹۳: مدخل باران خواهی). استمرار اینگونه طلب باران را تا به سده اخیر در مناطق مختلف می‌یابیم: اهالی بردستان بوشهر، امامزاده آسید ابراهیم را واسطه باران خواهی می‌کنند (خلعتبری لیماک، ۱۳۹۳: ۱۹ و ۵۳)؛ اهالی روستای صومعه از توابع اردبیل، از ارواح دراویش مدفون در «بقعه دراویش» برای باران استمداد می‌طلبند (عنصری، ۱۳۴۷: ۴۷) و تهرانی‌ها روز پنجشنبه یا جمعه برای دعای باران به مصلی سید ملک خاتون می‌رفتند (همان: ۵۴).

مکان مقدّس، با توجه به این که مدخل ارتباط با عالم بالا شمرده می‌شد و محلّ تجلی قدسیت و قدرت، در آیین باران خواهی دخیل بود. قزوینی از مسجدی در باب‌الابواب می‌نویسد که شمشیری در محراب آن بود و مردم با جامه سفید به زیارتش می‌رفتند «و گویند اگر کسی با لباس رنگین به آن مسجد رود، چندان باران آید که بیم هلاک باشد» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۸۵). در همین ارتباط، آلودن بعضی مکان‌ها (که اغلب مقدّس هم بودند) و بلافاصله باران باریدن و شستن آن آلودگی نیز نمونه‌هایی در آثار البلاد دارد: نویسنده به نقل از *تحفه الغرائب* از آتشکده‌ای در ارمنیه می‌نویسد که چون باران کم شود، اهالی نجاست بر سقف آتشکده می‌مالند؛ «فی الحال هوا ابر شده، باران چندان بارد که نجاست آن سقف را بشوید» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۷۳-۵۷۴) و نیز به نقل از ابن فقیه از غاری در طبرستان یاد می‌کند که «اگر آنجا را به نجاست بیالایند، فی الحال هوا ابر شود و چندان باران بر آن موضع بارد که آن مکان را از نجاست پاک کند» (همان: ۴۲۰)؛ این غار احتمالاً همان است که پسین‌تر از قول ابوریحان بیرونی آن را دکه سلیمان در جبل طارق مازندران دانسته است (همان: ۴۷۴ و نیز: ابوریحان بیرونی، ۱۳۸۰: ۳۰۷ که غار اصبهبندان، در جبل طاق/ طارق طبرستان گفته است) و همو از چشمه‌ای در جبال فرغانه یاد می‌کند که چون نجاست در آن بیفتد، باران بیارد (ابوریحان بیرونی: همان). گفتنی است که قزوینی از چشمه‌هایی یاد می‌کند که با آلودن آن‌ها باد می‌وزید (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۳۱).

شکستن حرمت مقدّسات و تظاهر به عصیان، به قصد واداشتن موکلان باران/ باد به باریدن/ وزیدن، گاه پس از یأس و نومیدی روی می‌داد تا شاید موکلان را به مهر و رحمت بازآرد؛ به عنوان نمونه در روستای کلانترگرمی اردبیل در سال‌های بی‌باران، دو زن به نام فاطمه را یوغ می‌گذاشتند و در زمین می‌گرداندند. با توجه به تقدّس نام فاطمه نزد مسلمانان، این عمل بیانگر نهایت تنگنای عاملان است و یا در روستاهای اطراف سپیدرود، آب چشمه‌ها را گل‌آلود می‌کنند. قدام باور داشتند که چشمه‌ها موکلان و ایزدان آب دارند و این عمل بیان ناخشنودی از بی‌آبی است (میرشکرایی، ۱۳۸۰: ۱۰۴-۱۰۵ و نیز: ذوالفقاری، ۱۳۹۸: ۱۴۵). (برای اطلاع بیشتر از حرمت‌شکنی در آیین‌های باران خواهی، نک: جعفری (قنوتی)، ۱۳۹۳: مدخل باران خواهی). گفتنی است این حرمت‌شکنی نه تنها برای

باران‌خواهی، بلکه برای بند آوردن باران نیز انجام می‌شده است (برای نمونه، نک: عسکری چاوردی و خدادادی، ۱۳۹۰: ۶۲).

۲-۳. رقص و موسیقی آیینی در طلب باران

چشمه، نماد مادر، زندگی و زاینده‌گی و بن‌مایه‌ای با قداستی جهانی است؛ زیرا «آب زنده یا بکر، که در حیطة واقعیت‌های بشری اولین ماده کیهانی اساسی بود... از دهانه چشمه خارج شد. آب زنده همچون باران خون ملکوتی و بذر آسمانی است» (شوالیه و گربران، ۱۳۸۴: ۵۲۳/۲)؛ بنابراین، با توجه به پیوندش با باران، در آیین‌های باران‌خواهی نیز دخیل بود. از سوی دیگر، قنات‌ها، چشمه‌ها و نهرها، منسوب به اناهیتا (الهه آب) بود و به همین دلیل آداب مرتبط با آن وجه قدسی داشت؛ به قول مؤلف *حدود العالم*: «آن [آداب] را چون تعبّدی دارند».

مواردی از باران‌خواهی یا گشودن آب چشمه خشک شده در *آثارالبلاد* نقل شده که شبیه به آن در دیگر متون کهن نیز با اختلاف آمده است. قزوینی به نقل از *تحفه الغرائب* می‌نویسد که در ایلابستان (مابین اسفراین و جرجان) چشمه‌ای است برآمده از غار، که چون بخشکد، اهالی با رخت‌های نیکو به آنجا می‌روند، ساز می‌زنند و می‌رقصند؛ پس آب چشمه بازمی‌گردد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۶۳؛ قزوینی، ۱۳۶۱: ۱۸۰؛ ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۴۸ و نیز: حاسب طبری، ۱۳۷۱: ۱۳۹ که نام چشمه را «بلاستان» ضبط کرده است). شبیه به این آیین: نزدیک نهاوند، جایی است که آن را تازوار می‌نامند، چشمه/چاهی است که آب آن تا چند دیه می‌رود. «اگر به وعده و نوبت دیرتر بازرسد، زنان جامه رنگین بپوشند و آنجا روند و نشاط کنند، بیاید» (رازی، ۱۳۶۲: ۲۹۰). در *حدود العالم* (تألیف ۳۷۲ ق) آیینی نزدیک به این آمده که در ارتباط با باران‌خواهی است: اهالی قصبه پریم (در شمال ایران) هر سال چند مرتبه به نزد چشمه‌های آب می‌روند؛ «آب‌آسته (= آراسته) با نبید و رود و سرود و پای کوفتن، و آنجا حاجت‌ها خواهند از خدای و آن را چون تعبّدی دارند و باران خواهند به وقتی کشان بیاید و آن باران بیاید» (ستوده، ۱۳۶۲: ۱۴۷-۱۴۸). این آیین نه تنها در حوزه جغرافیایی ایران، بلکه در سرزمین‌هایی دورتر اجرا می‌شده است. بنا بر توصیف قدیس Aubrac Gregoire de Tours (۵۹۵-۵۴۴م) مردم با عراده و گاری به کنار دریاچه Saint Andeol (واقع در کوه‌های فرانسه) می‌رفتند؛ سه روز پیرامون دریاچه به شادخواری می‌پرداختند و رخت، پارچه، شیرینی و... به عنوان نذورات در آن می‌انداختند و سرانجام در روز چهارم باران می‌بارید (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۹).

این شادخواری و رقص‌های آیینی طلب باران، مانند دیگر رقص‌های آیینی (رقص‌های آیینی باروی و حاصلخیزی زمین، شغابخشی و...) ریشه در جان‌مندانگاری طبیعت نزد مردمان روزگار باستان دارد و اغلب حول اصل شباهت‌اند؛ بدین معنی که تقلید نمادین پدیده‌ای طبیعی سبب وقوع آن می‌شود. در واقع، اجراکنندگان می‌کوشند تا با تقلید پدیده‌ها، نیاز خود را به عناصر طبیعی دخیل تفهیم کرده، آن‌ها را به واکنش برانگیزند: بومیان تاهیتی در رقصی برای باران خود را به زمین انداختند و سر و دست را به نشانه رعد و برق بر زمین می‌زدند؛ در شمال غرب استرالیا، بومیان گرد سنگ باران‌زا می‌رقصیدند تا از پای درآیند (آریان‌پور، بی‌تا: ۲۵؛ به نقل از: World History of the Dance) در سراسر دنیا رقص‌های آیینی باران‌خواهی دیده می‌شود: سرخپوستان آمریکایی قبیله چروکی رقص باران را با کوبیدن پاها به روی زمین انجام می‌دادند که تقلیدی از صدای ریزش باران بود (میتفورد، ۱۳۹۴: ۳۶). در میان بعضی قبایل مسلمان آفریقا، مردان نماز باران می‌خوانند و اگر نیامد، زنان رقص باران اجرا می‌

کنند (حاتمی، ۱۳۹۲: ۲۲۳). دختران مجرد فیروزکوهی در افغانستان، پس از یک دوره خشک‌سالی در طلب باران می‌رقصیدند (ویکس، ۱۳۸۳: ج ۱/۱۱۷)؛ آرامنه در زمان خشک‌سالی مترسکی مونث به نام نور درست می‌کردند (چنان‌که در مناطق مختلف ایران نیز مرسوم بوده و یادآور الهه اناهیتاست) و با رقص و آواز در کوچه‌ها می‌گرداندند و طلب باران می‌کردند (ایوازیان، ۱۳۹۱: ۴۶).

در روستاهای ایران نیز نمونه‌هایی از رقص و موسیقی در آیین باران‌خواهی گزارش شده است: در روستای هسالیین آذربایجان، آیین کاملاً زنانه‌ای برای طلب باران انجام می‌شد که در بخشی از آن، زنان و دختران به بقعه امامزاده می‌رفتند؛ سپس ترانه طلب باران می‌خواندند و می‌رقصیدند (باشگوز، ۱۳۵۸: ۱۲۳)؛ آیین باران‌خواهی که در روستای بسطاق فردوس اجرا می‌شد، همراه با موسیقی و رقص بوده است (خزاعی، ۱۳۹۴: ۲۸۵)؛ در تربت جام نیز علاوه بر رقص باران در روزگار خشک‌سالی، نوازندگانی هستند که «الله باران» را با دوتار می‌خوانند (همان: ۳۰۴ - ۳۰۵)؛ چنان‌که در نی‌ریز و قصرالدشت شیراز، در هنگام خشک‌سالی، نوازندگان به خارج شهر می‌رفتند و آنقدر ساز و ناقاره یا تنبک و دایره می‌نواختند تا باران آید (صداقت کیش، ۱۳۸۵: ۱۹۷).

اینگونه آیین‌ها در ایران تواند که مرتبط با اناهیتا، نگهبان و ایزدانوی آب‌ها، باشد که صفات آن بر ستاره ناهید (همان زهره در فرهنگ عرب) منطبق شده است. ستاره ناهید، مظهر رقص و موسیقی و طرب است. ابوریحان بیرونی در توصیف او می‌نویسد: «زنی بر اشری برنشسته و پیشش برپت است و همی‌زند...» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۶۲: ۳۸۹). جامه رنگین پوشیدن و رقص و نواختن نیز که در آیین‌های کهن باران‌خواهی در ایران ذکر شد، درباره ناهید، که بر چه کردار و پیشه‌ای دلیل است، آمده: «کاهلی و خنده و فسوس و پای کوفتن و می و انگبین دوست داشتن و... زینت و عطر و پیرایه زر و سیم و لباس نیکو دوست داشتن» (همان: ۳۸۵ و نیز نک: همان: ۳۹۱).

۲-۴. قربانی کردن (اسب) در آیین باران‌خواهی

آیین قربانی برای نزول باران از روزگار باستان تا به امروز جاری است. در فرهنگ ایران باستان (آیین زردشت) از معدود موارد سفارش به قربانی، برای یاری تیشتر (فرشته باران) و در امان ماندن مردمان از گزند است؛ چنان‌که در بند ۵۸ تیریشتم آمده: «مردمان سرزمین ایرانی باید او [تیشتر] را گوسفندی یک رنگ - سپید یا سیاه یا رنگی دیگر - بریان کنند» (دوستخواه، ۱۳۸۵: ۱/۳۴۳)؛ اما قربانی کردن اسب در ارتباط با باران‌خواهی، براساس قول قزوینی، پیشینه‌ای اساطیری دارد: قزوینی از استخری (متن عربی آثارالبلاد: غدیر) در چین می‌نویسد که اهالی چون باران خواهند، اسبی را در آن می‌اندازند و مانع بیرون آمدنش می‌شوند. تا زمانی که اسب در آن استخر است، باران می‌بارد. سپس اسب را بیرون آورده، به قلّه کوه می‌برند و قربانی می‌کنند تا پرندگان بخورند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۹۸ - ۹۹ که گویا مأخوذ از تحفه الغرائب است: حاسب طبری، ۱۳۷۱: ۱۳۷). طوسی ذیل «عین الفرس» به توصیف این «چشمه» می‌پردازد و می‌افزاید، قصد قربانی این است که «آفریدگار ما را آب داد، ما بندگان وی را گوشت دهیم» (طوسی، ۱۳۴۵: ۱۱۰ و نیز: ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۴). عملی شبیه به نگهداشتن اسب در آب و بارش، درباره انسان نیز جاری می‌شده است که یادآور گرو گرفتن از الهه آب، برانگیختن ترحم و در نهایت قربانی برای اوست: در بخشی از آیین باران‌خواهی در «ده بالا» از میمند فارس، سه نفر از اهالی را در چشمه می‌اندازند و آنقدر نگه می‌دارند که یکی واسطه شود و وعده دهد که به‌زودی باران می‌آید (باشگوز، ۱۳۵۸: ۱۲۵)؛ در آیین باران‌خواهی «قدح رو برد»

در استان فارس، ضمن نمایشی، یکی از اهالی را دستگیر و در رودخانه یا چشمه می‌خوابانند تا شخصی ضامن آمدن باران شود، پس او را دو روز زندانی می‌کنند و اگر باران نیامد، باز او را در آب می‌اندازند (خزاعی، ۱۳۹۴: ۲۹۸).

درباره حضور اسب در این قول، باید به جنبه اساطیری نقش اسب در باران‌خواهی توجه کرد: در اساطیر ایرانی، اسب با اناهیتا (ایزدبانوی آب‌ها) و تیشتر (فرشته باران) در ارتباط است: اناهیتا، «آن دارنده هزار دریاچه و هزار رود، هر یک به درازای چهل روز راه مردی»، بر گردونه‌ای با چهار اسب بزرگ سپید، یک رنگ و یک نژاد: باد و باران و ابر و تگرگ، بر دشمنان چیره می‌شود و شاهان و پهلوانان به اناهیتا نیازهایی می‌دهند که اسب از جمله آن‌هاست (دوستخواه، ۱۳۸۵: ۱/۲۹۷-۳۱۲)؛ ستاره تیشتر، سرور ستارگان، سرشت آب دارد و فرشته باران است. تیشتر سی شبانروز به سه تن (کالبد) پرواز می‌کند. در ده شب سوم، به پیکر «اسب سپید زیبایی با گوش‌های زرین و لگام زرنشان» درآید و به دریای فراخکرت رود و در نبرد با دیو اپوش (دیو خشک‌سالی) بر او چیره شود. «پس باد چالاک مزداآفریده، باران و ابر و تگرگ را به کشتزارها و خانمان‌های هفت کشور برساند» (دوستخواه، ۱۳۸۵: ۱/۳۳۴-۳۳۷؛ بهار، ۱۳۹۱: ۱/۶۱-۶۲). شاید از همین جهت در بعضی آیین‌های باران‌خواهی با سوار شدن بر تکه چوبی، تظاهر به اسب‌سواری می‌کردند که این عمل به شکل نمادین به جنگ خشک‌سالی رفتن است (صداقت کیش، ۱۳۸۵: ۲۰۲). در واقع، می‌توان گفت: «اسب، مسخ یا همزاد خدایان باران است» (شوالیه و گریان، ۱۳۸۴: ۱/۱۵۲). نکته دیگر این که در باور قدما، اسب سرشت آب دارد؛ چنان‌که طوسی از اسبان بالدار بحری سخن گفته است (طوسی، ۱۳۴۵: ۵۵۷) و بن‌مایه آیینی - اساطیری اسبان دریایی (اسبانی که از دریا/ رود بیرون آمده‌اند یا از گشنی کردن اسبی که از دریا/ رود بیرون آمده با مادیان‌های معمولی زاده شده‌اند) در متون کهن داستانی نمونه‌های متعدّد دارد (نک: آیدنلو، ۱۳۸۴: ۱۵-۳۸) که بیانگر همین ارتباط اسب با آب است.

در آیین‌های کهن، موارد متعدّد قربانی اسب برای آب (برکت/ باران‌خواهی) ذکر شده است: هم‌می‌نویسد که اهالی تروا برای Scamandre (رود دشت تروا) حیوان قربانی می‌کردند و اسبان را زنده زنده در آب می‌انداختند و هم برای پوزئیدون و خدایان دریا، اسب و ورزه‌گاو قربانی می‌کردند (الیاده، ۱۳۷۲: ۲۰۱). در میان ارمنیان قربانی کردن اسب برای رود فرات رایج بود (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۱۵-۲۱۶). در امپراطوری روم، اسب‌ها را به نذر ایزد دریا از بلندی به دریا پرتاب می‌کردند. قبایل چادرنشین کوه‌های آلتای در آسیای مرکزی تا قرن بیستم میلادی اسب قربانی می‌کردند (وارنر، ۱۳۸۹: ۵۱۸-۵۱۹). در ژاپن قدیم، اسب را به معبد خدایان شینتو تقدیم می‌کردند: اسب سیاه برای درخواست باران و اسب سفید برای هوای خوب قربانی می‌شد (هال، ۱۳۸۷: ۲۶).

دورکیم بر پیوند برگزاری آیین با انسجام اجتماعی تأکید دارد و مقوله قربانی آیینی را نیز از این منظر می‌نگرد. او معتقد است که خدایان بدون قربانی کردن نمی‌توانند کاری کنند؛ «چون خدایان چیزی جز جامعه نیستند، بدون پرستندگان نمی‌توانند کاری به پیش برند و جامعه نیز بدون اعضایش کاری از دستش ساخته نیست» (همیلتون، ۱۳۹۸: ۱۷۸)؛ بنابر این، بهره دادن پرستندگان از قربانی مقدس، به نوعی یاری دادن ایزدان در انجام وظیفه‌ای است که حیات اجتماعی در گرو آن است.

۳. نتیجه‌گیری

آیین‌های باران‌خواهی دارای دیرینگی، تنوع اجرا و گستردگی اقلیمی فراوان‌اند و با توجه به پیوستگی باران با حیات جمعی و نزول آن از جانب آسمان (عالم بالا)، همواره نوعی تقدس در آن‌ها ملحوظ بوده است: در کتاب آثارالبلاد و اخبارالعباد (تألیف در ۶۷۴ق) به سنگ‌های باران‌زاد، دعای باران و تمسک به اشخاص یا امکنه مقدس، قربانی کردن (اسب) و رقص‌ها و موسیقی آیینی در طلب باران اشاره شده است. این آیین‌ها با توجه به زندگی‌بخشی باران و تصورات باستانی درباره منشأ آن، وجه قدسی یافته‌اند و اغلب ریشه در جان‌مندانگاری طبیعت دارند. اجراکنندگان باور داشتند که با تقلید نمادین از پدیده‌های طبیعی و هم عرض نیاز و پیشکش به آن‌ها می‌توان برکت و باران طلبید و گاه در هنگام استیصال، با تظاهر به حرمت‌شکنی، موکلان باران را بر سر مهر آورد. نمونه‌های یاد شده، از سویی با باورهای جان‌مندانگاران ایرانیان باستان درباره طبیعت، جنس سنگی آسمان، ابر و رعد و نیز باورهای مرتبط با اناهیتا (ایزدبانوی آب‌ها) و تیشتر (فرشته باران) در ارتباط‌اند و از دیگر سو، با وجوه نمادشناسی با آیین‌های مشابه نزد اقوام مختلف پیوند می‌یابند. از این منظر، پژوهش حاضر، علاوه بر مآخذشناسی این اقوال، کوشیده تا موارد همسان یا مشابه را علاوه بر ایران امروز، در میان فرهنگ‌ها و ملل دیگر نشان دهد و بدین نتیجه برسد که آیین‌های مذکور، بن‌مایه‌های فرهنگی به شمار می‌روند.

یادداشت‌ها

۱. این ویژگی‌ها به طور طبیعی در موجودات وجود دارند و علل آن‌ها به جواهر بسیط و آغاز خلقت ختم می‌شود و آنچه از این قبیل است، دست‌یابی به علم آن ممکن نیست.
۲. فیروز یقین کرد که دعایش پذیرفته شده است.
۳. مردم به هنگام درخواست باران و شفا و در امور مهمی که موجب فرع به سوی خداوند تعالی می‌شود، به نزدش می‌روند.
۴. در تحفه الغرائب، از «آتشخانه ارمینیه» و حوض پر آب آن سخن می‌رود و این که «هرگاه که آن آب سپری شود، آتش برافروزد و از آن باقی که در این حوض مانده باشد، حوض را و بام را بدان بشویند و آتشکده را آب زند. همان ساعت ابر آید و باران باریدن گیرد» (حاسب طبری، ۱۳۷۱: ۱۴۷). در اینجا سخنی از آلودن سقف آتشکده به نجاست نرفته است. شاید در نسخه مورد استفاده قزوینی این گونه آمده است.

منابع

- آریان پور، امیرحسین. (بی تا). *اجمالی از جامعه‌شناسی هنر*. تهران: انجمن کتاب دانشجویان دانشکده هنرهای زیبا.
- آیدنلو، سجاد. (بهار ۱۳۸۴). «اسپ دریایی در داستان‌های پهلوانی»، *مطالعات ایرانی*، سال ۴، شماره ۷، صص ۱۵-۳۸.
- ابن حوقل، محمد بن حوقل (۱۹۳۸م). *صورة الارض، الطبعة الثانية*، لیدن: بریل.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵). *الاعلاق النفیسه*. ترجمه حسین قره‌چانلو. تهران: امیرکبیر.
- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد. (۱۳۷۴). *مجمع الآداب فی مجمع الالتاب*. تحقیق محمد کاظم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد. (۱۳۸۱). *الحوادث الجامعة*. ترجمه عبدالحسین آیتی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن محدث تبریزی. (۱۳۹۷). *عجایب الدنيا*. تصحیح و تحقیق علی نویدی ملاطی. تهران: سخن و موقوفات دکتر محمود افشار.
- ابوبکر خوارزمی، محمد بن عباس. (۱۴۱۸ق). *مفید العلوم و مبید الهموم*. مراجعه و تقدیم عبدالله بن ابی‌بکر الانصاری. بیروت: مکتبه العصریه.

- ابودلف، مسعر بن مهلهل. (۱۳۵۴). *سفرنامه ابودلف در ایران*. با مقدمه و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی. ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی. چاپ ۲. تهران: زوار.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد. (۱۳۷۴). *الجماهر فی معرفه الجواهر*. تحقیق یوسف الهادی. تهران: میراث مکتوب.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد. (۱۳۸۰). *الآثار الباقیه عن القرون الخلیه*. تحقیق و تعلیق پرویز اذکائی. تهران: میراث مکتوب.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد. (۱۳۶۲). *التفهیم*. با تجدید نظر و تعلیقات و مقدمه تازه به خامه جلال‌الدین همایی. تهران: بایک.
- اسدی طوسی، علی بن احمد. (۱۳۵۴). *گرشاسپ‌نامه*. به اهتمام حبیب یغمایی. تهران: طهوری.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۲). *رساله در تاریخ ادیان*. ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۵). *مقدس و نامقدس*. ترجمه نصرالله زنگوئی. تهران: سروش.
- ایوازیان، ماریا (ترزینان). (۱۳۹۱). *اشتراکات اساطیری و باورها در منابع ایرانی و ارمنی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- باشگوز، ایهان. (۱۳۵۸). «مراسم تمنای باران و باران‌سازی در ایران». ترجمه باجلان فرخی. کتاب جمعه. سال ۱ (شماره ۱۸). صص ۱۱۴-۱۲۶.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۴). *فتوح البلدان (بخش مربوط به ایران)*. ترجمه آذرتاش آذرنوش. تهران: سروش.
- به آذین، داریوش. (۱۳۵۶). «اعتقادات مردم اردبیل در مورد سنگ باران‌زا». *بررسی‌های تاریخی*. سال ۱۲ (شماره ۴). صص ۱۱۹-۱۴۲.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۶). *از اسطوره تا تاریخ*. گردآورنده و ویراستار: ابوالقاسم اسماعیل پور. تهران: چشمه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۱). *پژوهشی در اساطیر ایران*. آگه.
- جعفری (قنواتی)، محمد. (۱۳۹۳). «باران‌خواهی». *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*، جلد ۲. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- حاتمی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *فرهنگ و تمدن در آفریقا*. تهران: الهدی.
- حاسب طبری، محمد بن ایوب. (۱۳۷۱). *تصحیح جلال متینی*. *تحفه الغرائب*. تهران: معین
- حسینی فسایی، حسن بن حسن. (۱۳۸۲). *فارسنامه نصری*. تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی. چاپ ۳. تهران: امیرکبیر.
- خزاعی، حمیدرضا. (۱۳۹۴). *افسانه باران یا باران‌خواهی در ایران*. مشهد: نشر ماه جان.
- خلعتبری لیمایی، مصطفی. (۱۳۹۳). *آیین‌های باران‌خواهی و آفتاب‌خواهی در فرهنگ عامه*. تهران: طهوری.
- دادگی، فرنیغ. (۱۳۸۰). *بندهش*. گزارش مهرداد بهار. چاپ ۲. تهران: توس.
- دانش‌پژوه، محمدتقی. (به کوشش). (۱۳۴۵). *بحر الفوائد*. از نویسنده‌ای نامعلوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دوستخواه، جلیل. (گزارش و پژوهش) (۱۳۸۵). *اوستا*. تهران: مروارید.
- ذوالفقاری، حسن؛ علی اکبر شیری. (۱۳۹۸). *باورهای عامیانه مردم ایران*. تهران: چشمه.
- رازی، شهردان بن ابی‌الخیر. (۱۳۶۲). *نزهت نامه علایی*. تصحیح فرهنگ جهانپور. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ستوده، منوچهر. (به کوشش). (۱۳۶۲). *حدود العالم من المشرق الی المغرب*. تهران: طهوری.

- شوالیه، ژان؛ آلن گریبان. (۱۳۸۴). فرهنگ نمادها. ترجمه و تحقیق سودابه فضایی. تهران: جیحون.
- صداقت کیش، جمشید. (۱۳۸۵). آب‌های مقدس ایران. چاپ ۲. شیراز: شرکت آب و فاضلاب شیراز.
- طوسی، محمد بن محمود. (۱۳۴۵). عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات. به اهتمام منوچهر ستوده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عسکری چاوردی، جواد؛ سلیمان خدادادی. (۱۳۹۰). اعتقادات و باورهای عامیانه جنوب استان فارس (لامرد). قم: عطش.
- عظاملک جوینی، عظاملک بن محمد. (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای جوینی. تصحیح محمد قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
- عنصری، جابر. (۱۳۴۸). «آیین طلب باران و حرمت آب در ایران باستان». انجمن فرهنگ ایران باستان. سال ۷ (شماره ۱)، صص ۲۵-۶۴.
- غرناطی، محمد بن عبدالرحیم. (۱۴۲۰ق). المعرب عن بعض عجائب المغرب. وضع حواشیه محمد امین ضناوی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- غرناطی، محمد بن عبدالرحیم. (۲۰۰۳م). رحله الغرناطی (تحفه الالباب و نخبه الاعجاب). حررها و قدم لها قاسم وهب. ابوظبی: دارالسویدی للنشر و التوزیع؛ بیروت: الموسسه العربیه للدراسات و النشر.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۶۱). عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات. به تصحیح و مقابله نصرالله سبوحی. تهران: کتابخانه مرکزی.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد. ترجمه جهانگیر میرزا قاجار. به تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- قلی‌زاده، خسرو. (۱۳۸۸). «اسب در اساطیر هند و اروپایی». مطالعات ایرانی، سال ۸ (شماره ۱۶)، صص ۱۹۹-۲۳۲.
- کراچکوفسکی. ایگناتی یولیانوویچ. (۱۳۸۹). تاریخ‌نوشته‌های جغرافی در جهان اسلامی. ترجمه ابوالقاسم. پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- کمره‌ای، خلیل. (۲۵۳۷). سروش مقدس وادی ایمن. تصحیح و تنظیم ناصرالدین کمره‌ای. بی جا: بی نا.
- کوپر، جی. سی. (۱۳۹۱). فرهنگ نمادهای آیینی. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: علمی.
- کوهن، استلی. (۱۳۸۸). «بز کوهی، نماد باران در سفال ایران». ترجمه ناهید سعادتیان. ایرانا. سال ۵. شماره ۲۸. صص ۴۰-۴۱.
- کیایی، منصور. (۱۳۸۱). «باران‌خواهی». دایره المعارف بزرگ اسلامی. جلد ۱۱. تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. چاپ ۳۲. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میتفورد، میراندا بوروس. (۱۳۹۴). دایره المعارف مصور نمادها و نشانه‌ها. ترجمه حبیب بشیرپور و معصومه انصاری. تهران: نشر سایان.
- میرشکرایی، محمد. (۱۳۸۰). انسان و آب در ایران. تهران: گنجینه ملی آب ایران.
- نجم‌الملک، عبدالغفار بن علی محمد. (۱۳۶۲). سفرنامه خوزستان. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: علمی.
- نواده مهلب. (۱۳۷۸). مجمل التواریخ و القصص. ویرایش سیف‌الدین نجم آبادی؛ زیگفرد ویر. آلمان: دومونده نیکارهوون.
- وارنر، رکس. (۱۳۸۹). دانشنامه اساطیر جهان. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور. تهران: اسطوره.
- ویکس، ریچارد. (۱۳۸۳). دانشنامه اقوام مسلمان. ترجمه و ویرایش زیر نظر معصومه ابراهیمی و پیمان متین. تهران: امیرکبیر و شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- هال، جیمز. (۱۳۸۷). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر.

همیلتون، ملکم بی. (۱۳۹۸). جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ ۷. تهران: ثالث.

References

- Abu Bakr Khwarazmi, Muhammad ibn Abbas. (1997). *Mufid al-Ulum wa Mubid al-Humum*. Reviewed and introduced by Abdullah ibn Abi Bakr al-Ansari. Beirut: Al-Asriyya Library
- Abu Dulaf, Mis'ar ibn Muhalhil. (1975). *Safarnāmah-ye Abu Du'laf dar Irān*. With an introduction and research by Vladimir Minorsky. Translated by Seyyed Abolfazl Tabatabai. 2nd edition. Tehran: Zavar.
- Abu Rayhan Biruni, Muhammad ibn Ahmad. (1983). *Al-Taḥfīm*. Revised with new annotations and an introduction by Jalal al-Din Homayi. Tehran: Babak. (in Persian)
- Abu Rayhan Biruni, Muhammad ibn Ahmad. (1995). *Al-Jamahir fī Ma'rifat al-Jawahir*. Edited by Yusuf al-Hadi. Tehran: Miras-e Maktub.
- Abu Rayhan Biruni, Muhammad ibn Ahmad. (2001). *Al-Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya*. Edited and annotated by Parviz Azkayi. Tehran: Miras-e Maktub.
- Anaseri, Jaber. (1969). The Ritual of Rain-Seeking and the Sanctity of Water in Ancient Iran. *Society for Ancient Iranian Culture*, Vol. 7 (No. 1), pp. 25-64. (in Persian)
- Aryanpour, Amir Hossein. (n.d.). *An Overview of the Sociology of Art*. Tehran: Association of Student Books, Faculty of Fine Arts. (in Persian)
- Asadi Tusi, Ali ibn Ahmad. (1975). *Garshasbnāmeḥ*. Edited by Habib Yaghmaei. Tehran: Tahuri. (in Persian)
- Askari Chavardi, Javad; Soleyman Khodadadi. (2011). *Folk Beliefs and Superstitions in Southern Fars Province (Lamerd)*. Qom: Atash. (in Persian)
- Ata-Malik Juvayni, Ata-Malik ibn Muhammad. (2006). *Tarikh-e Jahangushay-ye Juvayni*. Edited by Muhammad Qazwini. Tehran: Donyaye Ketab. (in Persian)
- Aydinloo, Sajjad. (Spring 2005). The Sea horse in Pahlavi Stories. *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 7, pp.15-38. (in Persian)
- Bahar, Mehrdad. (1997). *From Myth to History*. Compiled and edited by Abolqasem Esmailpour. Tehran: Cheshmeh. (in Persian)
- Bahar, Mehrdad. (2012). *A Study of Iranian Myths*. Tehran: Agah. (in Persian)
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya. (1985). *Futuh al-Buldan*. Translated by Azartash Azarnoush. Tehran: Soroush.
- Başgöz, İlhan. (1979). Rain-Making and Rain-Seeking Ceremonies in Iran. Translated by Bajelan Farrokhi. *Ketab-e Jom'eh (Friday Book)*, Vol. 1 (No. 18), pp. 114-126.
- Behazin, Dariush. (1977). Beliefs of the People of Ardabil Regarding Rain-Inducing Stones. *Historical Studies*, Vol. 12 (No. 4), pp. 119-142. (in Persian)
- Chevalier, Jean; Alain Gheerbrant. (2005). *Dictionary of Symbols*. Translated and researched by Soodabeh Fazayeli. Tehran: Jeyhoun.
- Cohen, Stanley. (2009). The Mountain Goat, a Symbol of Rain in Iranian Pottery. Translated by Nahid Saadatian. *Irana*, Vol. 5 (No. 28), pp. 40-41.
- Cooper, J.C. (2012). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. Translated by Roqayeh Behzadi. Tehran: Elmi.
- Dadgi, Farnbagh. (2001). *Bundahish*. Annotated by Mehrdad Bahar. 2nd edition. Tehran: Toos.
- Daneshpajouh, Mohammad Taqi. (Compiled by). (1966). *Bahr al-Fawaid*. By an anonymous author. Tehran: Ketab Translation and Publishing Institute. (in Persian)

- Doustkhah, Jalil (Reporting and research). (2006). *Avesta*. Tehran: Morvarid.
- Eliade, Mircea. (1993). *Treatise on the History of Religions*. Translated by Jalal Sattari. Tehran: Soroush.
- Eliade, Mircea. (1996). *The Sacred and the Profane*. Translated by Nasrollah Zangoei. Tehran: Soroush.
- Gharnati, Muhammad ibn Abd al-Rahim. (1999). *Al-Mu'rib 'an Ba'd Aja'ib al-Maghrib*. Annotated by Muhammad Amin Dannawi. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Gharnati, Muhammad ibn Abd al-Rahim. (2003). *Rihlat al-Gharnati (Tuhfat al-Albab wa Nukhbat al-A'jab)*. Edited and introduced by Qasim Wahab. Abu Dhabi: Dar al-Suwaydi for Publishing and Distribution; Beirut: The Arab Institute for Studies and Publishing.
- Hall, James. (2008). *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*. Translated by Roghayeh Behzadi. Tehran: Farhang-e Moaser
- Hamilton, Malcolm B. (2019). *The Sociology of Religion*. Translated by Mohsen Salasi. 7th edition. Tehran: Sales.
- Hoseyniye fesayee, Hasan ibn Hasan. (2003). *Farsnama-ye Naseri*. Edited and annotated by Mansour Rastegar Fasaee. 3rd edition. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Haseb Tabari, Muhammad ibn Ayyub. (1992). *Tuhfat al-Ghara'ib*. Edited by Jalal Matini. Tehran: Moein. (in Persian)
- Hātami, Mohammad Reza. (2013). *Culture and Civilization in Africa*. Tehran: Al-Hoda. (in Persian)
- Ibn al-Fuwati, Abd al-Razzāq ibn Ahmad. (1995). *Majma al-Ādāb fī Majma al-Alqāb*. Edited by Muhammad al-Kāzim. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publications Organization.
- Ibn al-Fuwati, Abd al-Razzāq ibn Ahmad. (2002). *Al-Hawadith al-Jami'a*. Translated by Abd al-Hossein Ayati. Tehran: Society for Cultural Heritage and Honors.
- Ibn Hawqal, Muhammad. (1938). *Surat al-Ard*. Second Edition. Leiden: Brill.
- Ibn Muhaddith Tabrizi. (2018). *Aja'ib al-Dunya*. Edited and researched by Ali Navidi Malati. Tehran: Sokhan and the Endowments of Dr. Mahmud Afshar. (in Persian)
- Ibn Rustah, Ahmad ibn Umar. (1986). *Al-Alāq al-Nafīsa*. Translated by Hossein Qarachanlu. Tehran: Amir Kabir.
- Ivazian, Maria (Terzian). (2012). *Mythological and Beliefs Commonalities in Iranian and Armenian Sources*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Jafari (Qanavati), Mohammad. (2014). "Rain-Seeking Rituals". In: *Encyclopedia of Iranian Folklore*, Volume 2. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. (in Persian)
- Kamarei, Khalil. (1978). *The Sacred Soroush of the Safe Valley*. Edited and arranged by Naser al-Din Kamarei. [No place]: [No publisher]. (in Persian)
- Khalatbari Limaki, Mostafa. (2014). *Rain-Seeking and Sun-Seeking Rituals in Folk Culture*. Tehran: Tahuri. (in Persian)
- Khazaei, Hamid Reza. (2015). *The Legend of Rain or Rain-Seeking Rituals in Iran*. Mashhad: Mahjan Publications. (in Persian)
- Kiaei, Mansour. (2002). "Rain-Seeking Rituals". In *The: Great Islamic Encyclopedia*, Volume 11. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. (in Persian)
- Krachkovsky, Ignati Yulianovich. (2010). *Geographical Writings in the Islamic World*. Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran: Elmi va Farhangi.

- Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Tafsir-e Nemuneh*. 32nd edition. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. (in Persian)
- Mirshokraei, Mohammad. (2001). *Humans and Water in Iran*. Tehran: National Water Treasure of Iran. (in Persian)
- Mitford, Miranda Bruce. (2015). *The Illustrated Encyclopedia of signs and symbols*. Translated by Habib Bashirpour and Masoumeh Ansari. Tehran: Sayan Publications.
- Najm al-Mulk, Abd al-Ghaffar ibn Ali Muhammad. (1983). *Travelogue of Khuzestan*. Edited by Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Elmi. (in Persian)
- Nawadeh Mohallab. (1999). *Mujmal al-Tawarikh wa al-Qisas*. Edited by Saif al-Din Najmabadi; Siegfried Weber. Germany: Dumont-Nickarhausen. (in Persian)
- Qazwini, Zakariya ibn Muhammad. (1982). *Aja'ib al-Makhlūqat wa Ghara'ib al-Mawjudat*. Edited and collated by Nasrollah Sabuhi. Tehran: Central Library. (in Persian)
- Qazwini, Zakariya ibn Muhammad. (1994). *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-'Ibād*. Translated by Jahangir Mirza Qajar. Edited and completed by Mir Hashem Mohaddes. Tehran: Amir Kabir.
- Qolizadeh, Khosrow. (2009). "The Horse in Indo-European Myths". *Iranian Studies*, Vol. 8 (No. 16), pp.199-232. (in Persian)
- Razi, Shahmardan ibn Abi al-Khayr. (1983). *Nozhatnameh-ye Alaei*. Edited by Farhang Jahanpour. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. (in Persian)
- Sedaqat Kish, Jamshid. (2006). *Sacred Waters of Iran*. 2nd edition. Shiraz: Shiraz Water and Wastewater Company. (in Persian)
- Sotoudeh, Manouchehr. (Compiled by). (1983). *Hudud al-Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib*. Tehran: Tahuri. (in Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Mahmud. (1966). *Ajaib al-Makhlūqat wa Ghara'ib al-Mawjudat*. Edited by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Ketab Translation and Publication Organization. (in Persian)
- Warner, Rex. (2010). *Encyclopedia of World Mythology*. Translated by Abolqasem Esmailpour. Tehran: Ostoureh.
- Weeks, Richard. (2004). *Muslim peoples: A World Ethnographic Survey*. Translated and edited under the supervision of Masoumeh Ebrahimi and Peyman Matin. Tehran: Amir Kabir and International Publishing and Printing Company.
- Zolfaghari, Hassan; Ali Akbar Shiri. (2019). *Folk Beliefs of the People of Iran*. Tehran: Cheshmeh. (in Persian)